

Cap a una fenomenologia de l'ombra i el seu lloc en una teoria general del món desdoblada*

Joan González Guardiola**

Universitat de les Illes Balears

j.gonzalez@uib.cat

Resum: En aquest treball es mostren les paradoxes a les quals condueix l'adopció unilateral d'un model d'interpretació de les ombres: el model «màgic» i el model «il·lustrat». Es proposa, també, el terreny de la descripció fenomenològica com l'àmbit que ha de permetre superar aquestes unilateralitats, i s'indiquen vies de sortida dels diversos embolics a què condueixen.

Paraules clau: fenomenologia de l'ombra, ontologia de l'ombra, màgia, paradoxes, projecció.

Abstract: The present work shows the paradoxes that lead the unilateral adoption of a model for the interpretation of shadows: the “magic” model and the “enlightenment” model. The scope of the phenomenological description is also proposed as the field that must allow to overcome these unilateralities, and we propose ways of overcome the various messes they drive.

Keywords: phenomenology of shadow, ontology of shadow, magic, paradoxes, projection.

* Investigació realitzada en el marc del projecte «Fenomenología del cuerpo y análisis del dolor», finançat pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat (FFI2017 – 82272 – P).

** Joan González Guardiola s'ha especialitzat en fenomenologia i en filosofia de l'economia, temes sobre els quals ha publicat diversos llibres (*Heidegger y los relojes*, 2008; *Mercancía y deuda: aportación de una fenomenología del dinero a los fundamentos de la teoría monetaria*, 2017), així com diversos articles en revistes especialitzades. És membre del Grup d'Estudis Fenomenològics de la Societat Catalana de Filosofia, secretari de la Sociedad Española de Fenomenología i membre del Husserl Circle. ORCID 0000-0001-9675-4832.

Aquest article vol presentar les insuficiències de dues aproximacions clàssiques al fenomen de l'ombra i, al mateix temps, mostrar com l'adopció d'una perspectiva fenomenològica adequada podria permetre'ns superar-les. Sovint no s'ha posat prou èmfasi en el fet que el mateix objecte (l'ombra) que és a la base de la constitució de bona part del pensament mètric i científic, a través del paper clau que té històricament en els fonaments de la gnomònica des de temps immemorials, és el mateix objecte que té un paper important en els sistemes de pensament màgic, a través de multitud de tradicions literàries i religioses. La primera d'aquestes aproximacions (l'aproximació per a la qual l'ombra és interpretada unilateralment com un fenomen de projecció lumínica, en l'àmbit de la geometria projectiva i de la física) l'anomenarem «aproximació il·lustrada» (González Guardiola 2007b: 100). La segona d'aquestes aproximacions, que es pot inserir dins del que en algun altre lloc hem anomenat «sistema arcaic de les representacions imprecises o infraconstituïdes» (González Guardiola 2007a: 92),¹ l'anomenarem «aproximació màgica». La tesi principal d'aquesta contribució al pensament sobre l'ombra consisteix a mostrar com l'adopció unilateral d'algun dels dos models interpretatius ens encalla en un munt d'apories irresolubles de diversa mena. Un pensament integral sobre l'ombra com a objecte de reflexió filosòfica ha de poder donar compte d'ambdues aproximacions en el si d'un mateix model: ha de poder explicar el fenomen ombrívol de tal manera que permeti comprendre'l tant des de l'aproximació màgica «terrible» a una tradició literarioreligiosa determinada, com des de l'aproximació sobre la qual aquesta *mateixa* tradició aixeca una comprensió instrumental de les ombres que posa les bases del pensament mètric i possibilita així el càlcul astronòmic, agrícola i polític, entre d'altres, d'una comunitat. No saltres postulem que l'àmbit d'aquest pensament superador de les dues aproximacions anteriors és la fenomenologia de l'ombra.

La interpretació màgica de l'ombra: presentació i paradoxes

El tret més significatiu de la interpretació màgica de les ombres és la seva *regionalització*. Amb certa concepció metonímica de rerefons, la trobem en la majo-

¹ Altres elements d'aquest sistema de la representació infraconstituïda podrien ser els reflexos sobre la superfície de l'aigua o en alguns minerals reflectants, com a protomiralls; també els somnis, com a realitat «desdoblada».

ria d'exemples que molts antropòlegs i historiadors de les religions ens documenten en moltíssimes creences populars:² les ombres són interpretades com a indicadors d'altres regions; molt habitualment, de la regió dels morts. L'ombra té un paper molt rellevant en el «subsistema semàntic» de l'ànima, i força vegades l'aproximació màgica a les ombres comença l'estudi dels seus usos lingüístics des de l'anàlisi dels usos d'aquest subsistema.³ Però la «regionalització» de les ombres (la tendència de moltes civilitzacions arcaïques a interpretar-les com a senyals «en aquest món» d'altres regions concomitants) no es produeix unilateralment per mitjà de l'associació de les ombres al «sistema de les ànimes», si atenem a la possibilitat de deduir aquests usos a partir de la descripció que molts infants «prelògics» fan del funcionament quotidià de les ombres: el procés de regionalització de les ombres és quelcom relativament habitual en el món dels infants de manera independent de qualsevol *Weltanschauung* com a «sistema de creences» sobre la distinció entre la vida i la mort ja desenvolupat i rebut a través d'una tradició determinada. En diverses interrogacions a infants menors de set anys, aquests declaren que, de dia, els objectes «fan llum» només per un costat, perquè a l'«altre costat» és de nit. De nit, els objectes fan ombra «cap als dos costats». L'ombra és interpretada com un «rastre» de la nit que perviu en el dia. Aquesta interpretació «regionalitzant» desvincula fins i tot explícitament les ombres de la projec-

² Són habituals en els estudis d'antropologia i història de les religions les lamentacions sobre la inexistència d'una obra definitiva sobre l'ombra (veg. Bremmer, 1983: 78; Van der Horst, 2006: 235). Manca, efectivament, encara a dia d'avui una obra metodològicament unitària i d'abast global més enllà de treballs dispersos circumscrits a cultures determinades i amb una anàlisi de fonts molt limitada. Podem destacar per àrees els treballs següents: per a l'àmbit grecollatí, Von Negelein, 1902; Pradel, 1904; Van der Horst, 2006 (que també és útil per a l'àmbit hebreu i neotestamentari); per a Egipte, George, 1970; per a Mesopotàmia, Mazzini, 1999; per als pobles indígenes de l'Amèrica del Nord, Hultkrantz, 1953; per als pobles de la Melanèsia, les recopilacions ja clàssiques de casos de Frazer, 1894, i també de Lévy-Bruhl, 1927.

³ Quan fem l'expressió «regió» de la realitat en l'anàlisi dels casos de la interpretació màgica de les ombres, apuntem la tendència pròpia del pensament arcaic a «espaialitzar» físicament les ontologies dels diferents modes d'objectes. Amb aquesta expressió evitem també, expressament, tot l'utilatge conceptual metafísic de la «transcendència» i la «immanència», que és recomanable no transportar a la descripció de les vivències amb les quals es treballa en la interpretació màgica. Les denominacions d'aquestes «regions» dels morts, que no necessàriament s'ubiquen en un plànol de transcendència, sinó que embolcallen constantment la regió dels vius, són múltiples segons les civilitzacions, però podem destriar trets comuns en la idea d'una certa foscor i evanescència.

ció lumínica: asseguts sobre la gespa, un nen (A) que percep l'ombra a l'esquena d'un company (B) intentarà buscar-la igualment a l'esquena d'un altre nen (C), que està assegut davant de B, però no la trobarà (l'ombra de B no és a l'esquena de B, sinó davant de B). Tanmateix, un grup de nens pot perfectament intentar «soterrar» l'ombra llançant-li sorra, per comprovar que l'ombra «passa a sobre» de nou. Observant l'ombra d'un núvol sobre el poble, des d'un cim, un nen afirma que l'ombra és l'ombra del poble, que és «a les ombres», i no la del núvol.⁴ En tots aquests casos, afirmar que les ombres són enteses «regionalment» vol dir tant que són «cosificades» (és a dir, són desvinculades de la projecció) com que, en cosificar-se, són immediatament associades a la regió a la qual pertanyen, que és la de la «foscor» o la «nit»:⁵ són allò que de la nit es conserva en el dia i que, com que no és en la seva «regió», presenta comportaments estranys. La regionalització, entesa com la simultaneïtat entre cosificació i atribució a la regió pròpia, denota certa concepció metonímica a la base de les interpretacions: com que l'ombra és entesa com una part de quelcom «en una altra regió», en algun moment pot ocupar el lloc d'això en «aquesta» regió. Això explica que es pugui interpretar que la interacció amb la part «emanada» o «projectada» afecta el cos present, com en els molt comentats casos pels quals si hom fereix l'ombra d'algú, el pot fer emmalaltir (Frazer 1894: 142).⁶ Són molt habituals les prohibicions d'encreuar la pròpia ombra amb altres ombres, perquè es presumeix la interacció causal «entre» les ombres de les coses i, posteriorment, en-

4 Vegeu aquests casos a Piaget, 1945: obs. 132, pàg. 278; també a Casati, 2001: 40 i s.

5 «Cosificades», però no «materialitzades». Les ombres són coses físiques, atès que els fenòmens lumínics són també objectes de la percepció, però no són «coses físiques materials»; vegeu Hua IV, § [15], pàg. 43. Si les ombres no fossin cosificades, simplement es negaria, des d'un plantejament eliminativista, la seva existència, i se les consideraria com a meres il·lusions de la percepció subjectiva, com a mers residus del fenomen de la projecció lumínica.

6 Emprem l'expressió «metonímia» perquè des que Roman Jakobson va associar aquest trop lingüístic a la classificació de Frazer de la «màgia per contacte» (vegeu Jakobson, 1956: 81), s'ha consolidat el seu ús en les diverses teories relatives a la causalitat màgica, i és ja difícil desempallegar-se'n. En tot cas, és més adequat que el trop de la sinèdoque (substitució de la part pel tot o del tot per la part), ja que l'adopció de la sinèdoque, més que solucionar-nos gran cosa, ens desplaçaria al problema de fins a quin punt els «tots» contigus que pressuposem nosaltres, com a investigadors, com un dels dos elements de l'associació (la identitat personal, els pronoms personals), operen en molts dels casos analitzats com a tals «tots», especialment en el cas del «subsistema semàntic» de les ànimes.

tre l'ombra d'una cosa i el cos d'aquesta cosa.⁷ La regionalització i la metonímia de les ombres s'expliquen a partir de la sorpresa que produeix que el món, en diversos aspectes, es desdoblí. «Des-doblar-se» tant vol dir que la realitat es generi i es perpetui des de la seva fertilitat, a través de la reproducció de diverses formes bàsiques, com que, en alguns casos, allò iterat o re-produït «faci front» a allò que ha repetit i perpetuat. La natura no sembla limitar-se a una reproducció merament translàtica de si mateixa, sinó que és també abundosa en la re-producció de formes re-flexives.⁸ Fins a un cert punt, es dona, entre el fenomen dels des-doblaments en la natura i la consciència com a ens dotat ja d'una capacitat re-flexiva, una mena de cercle hermenèutic del qual sembla impossible sortir: només poden produir-se desdoblaments (repeticions «oposades» a allò des d'on s'han generat) si hi ha ja pre-suposada una consciència reflexiva, i la capacitat reflexiva de la consciència difícilment pot desenvolupar-se sense la percepció d'una forma oposada que guarda certa similitud i simetria, per vaga que sigui, amb la corporalitat que allotja aquesta consciència reflexiva. Amb tot, una adequada distinció entre el nivell estàtic de les descripcions i el nivell genètic, imprescindible en el marc d'una teoria de la constitució de la realitat, ens permet sortir d'aquest cercle hermenèutic: és raonable pensar que la percepció de la pròpia ombra, com a percepció de l'ombra del propi cos, té un paper especial i rellevant en una teoria que proposa una explicació unitària del fenomen de la percepció «general» de les ombres. Aquest paper especial i rellevant de la percepció de la pròpia ombra explica l'associació habitual entre la percepció de les ombres i la seva atribució al subsistema semàntic de les ànimes, atès que ocupa un lloc clau en la gènesi de l'experiència dels desdoblaments reflexius perquè els dota d'un ancoratge corporal.⁹ No és necessari entrar en espe-

7 Com en els casos molt coneguts de les ombres de les illes Banks, on l'ombra que projecten unes pedres anomenades *tamate gangan* («esperits devoradors») no pot ser travessada perquè roba la pròpia ombra. Aquest cas és comentat tant per Frazer (1894: 142) com per Lévy-Bruhl (1927: 112), però no és específic dels pobles melanesis; existeixen testimonis similars en la tradició grega, referents al llinar del temple de Zeus al mont Liqueos, a l'Arcàdia, que no podia ser travessat per l'ombra sense tenir efectes devastadors per a la salut dels profanadors (vegeu Van der Horst, 2006: 237).

8 Per a la distinció entre translacions i reflexions en la natura en el marc d'una teoria sobre la percepció de reflexos especulars, vegeu González Guardiola, 2019: 149 i ss.

9 D'aquesta preeminència genètica de la pròpia ombra o del propi reflex, sobre la percepció de les ombres o reflexos de molts

culacions psicoanalítiques per assignar un rol genèticament rellevant a la percepció de l'ombra del propi cos respecte a la percepció d'ombres d'altres cossos, si el que volem explicar és la gènesi del fenomen del des-doblament de la realitat i el paper que les ombres hi tenen:¹⁰ en les anomalies cinestèsiques implícites en la percepció de l'ombra del propi cos es troba en bona manera la base per a l'aplicació de les anomalies relatives a la percepció de les ombres en general, així com les dificultats per atribuir a les ombres un lloc en la concepció de la realitat. Si vaig caminant pel desert i percebo la meua ombra davant meu, el desplaçament del meu cos per l'espai no em presenta cap «cara» nova de l'ombra, tot i que sí que em presenta «perfils» d'aquesta relatiu al seu acompanyar-me com a fons del sòl enfosquit que va fluint amb el meu moviment:¹¹ l'ombra del meu cos presenta en tot moment límits (la reconec i la delimito), però no presenta volum; no presenta la tridimensionalitat que presenten la resta de coses de la meua percepció, per la qual cosa es mou en una classificació intermèdia entre les coses (presenta límits, determinació i mobilitat) i les imatges (absència de volum, bidimensionalitat, estatisme). La meua ombra no es perfila com a fixa descobrint-me nous aspectes a mesura que em desplaço al seu voltant, perquè l'ombra no pot ser «envoltada»: en comptes de perfilar-se, es desplaça

objectes del món, brolla tota la temàtica del «doble» (Doppelgänger); vegeu el clàssic estudi d'Otto Rank, 1925.

¹⁰ És a dir, no és imprescindible passar pel postulat d'una «fase del mirall» com a «experiència psicoanalítica» (en expressió de Lacan, 1949), sinó descriure de manera molt més senzilla el procés pel qual a la constitució dels perfils d'una cosa percebuda correspon sempre la constitució d'una possibilitat cinestèsica del propi cos viu (Leib); vegeu Hua XVI, § [49].

¹¹ La distinció entre «cares» d'una cosa (Seite) i «perfils» d'una cosa (Abschattungen) és fonamental en la teoria fenomenològica de la percepció; les «cares» d'una cosa van associades a la constitució de la cositat de les coses materials, mentre que els perfils són característics de la donació dels cossos espacials amb independència del seu caràcter «material»; la sèrie de les percepcions d'una ombra en el temps presenta perfils (de fet, una quantitat indeterminada de perfils), perquè correspon a l'essència de la percepció de qualsevol cosa que es dona com a pertanyent a la regió «cosa física» (i les ombres pertanyen a aquesta regió) el fet de donar-se sempre, per necessitat, a través d'una sèrie indeterminada de perfils que inclouen les variacions més ínfimes de moviment, color, llum, etc.; vegeu Hua XVI, §§ [48], [54], [55]. Repareu que, en el llenguatge de Husserl, quan estem emprant «regió» ho fem en el sentit habitual de les «regions modals» propi de les ontologies regionals modernes; és a dir, de les regions que classifiquen «modes de ser» a partir de les diverses donacions per a la consciència, i no en el sentit arcaic pel qual les distincions entre modes de ser s'«espaialitzaria» en regions físiques entrecruades, com se segueix de molts dels exemples analitzats anteriorment (vegeu nota 5).

amb mi. Ara bé, la lògica d'aquest «acompanyar-me» tampoc no obeeix a principis cinestèsicament determinables: si giro sobre el meu cos, l'ombra no m'acompanya «enfront» meu, no «gira» amb mi, sinó que es queda «a la meua esquena». El comportament de l'ens ombra sembla violar constantment tots els principis propis de la correlació entre corporalitat i cositat a través dels paral·lelismes entre les sèries cinestèsiques motivades i el sistema de perfils que m'ofereix qualsevol cosa física material. La textura fosca de les ombres s'assembla a la foscor profunda de la nit, però en les nits de lluna plena es poden percebre també les ombres dels objectes, així com la meua pròpia. En les descripcions fenomenològiques que tracten de conceptes premoderns de «món», és molt important no pressuposar a aquest una unitat excessiva: el nostre concepte de «dia» com a «unitat de 24 hores» que inclou en el seu si una part il·luminada i una part enfosquida és un resultat força tardà de la tasca humana de fixar un calendari.¹² Que la nit i el dia són dos fragments temporals d'un mateix «món», i no la immersió d'un mateix «món» en dues regions i realitats polarment confrontades segons la lògica de «principis contraris» que acostuma a estructurar les civilitzacions antigues, fou una conquesta del pensament mètric sobre la realitat, però una conquesta lenta i molt fatigosa.¹³ El primer pas en aquesta direcció va ser el treball mètric sobre l'ombra gnomònica, primera peça clau en la constitució dels calendaris solars. L'ombra gnomònica representa el primer gran intent de proporcionar a una comunitat humana un sistema que l'orienti en el càlcul de processos temporals de llarg abast: si qualsevol orientació en el temps està basada en la coordinació entre una sèrie d'instants que figuren com a variables indeterminades respecte a una sèrie d'instants la successió dels quals proporciona constància, el desplaçament de l'ombra del gnòmon va significar, des dels llunyans temps dels calendaris egipcis i mesopotàmics, la primera constitució d'un sistema proporcionador d'una constància capaç de vincular entre si diverses «regions» del món (els astres, els ritmes agrícoles, la fertilitat, les migracions d'alguns animals, etc.).¹⁴ L'ombra gnomònica

¹² Vegeu González Guardiola, 2007, per a una història del calendari com a constitució de sentit del concepte fenomenològic de «món».

¹³ Sobre el pensament arcaic com a estructurat al voltant de «taules de contraris», vegeu. Lloyd, 1987.

¹⁴ Sovint s'ha establert una distinció entre models «còsmics» i models «tel·lúrics» de rellogge (JÜNGER, 1998: 67). La distinció pot ser útil en un terreny estrictament taxonòmic, però des d'una feno-

permetrà, doncs, qüestionar els principis de les interpretacions màgiques de les ombres, especialment el principi de la «regionalització», al mateix temps que el seu treball mètric en la constitució del calendari va progressivament atorgant al concepte fenomenològic de «món» certes bases per dotar-lo d'una «unitat supraregional».

2. La interpretació il·lustrada de l'ombra: presentació i paradoxes

Allò que hem anomenat «interpretació il·lustrada» de l'ombra és el que assumeix que una teoria de les ombres ha de basar-se unilateralment en els models explicatius de les ciències naturals (especialment, la física). Amb tot, com veurem a continuació, tampoc aquesta perspectiva no es lliura d'embarrancar-se en multitud de paradoxes. Segons la perspectiva il·lustrada, per intentar comprendre què són les ombres cal partir d'una sèrie de principis que s'han basat en la comprensió habitual de l'ombra com un fenomen físic resultat de la projecció. Todes i Daniels proposen, en el seu cèlebre article sobre les ombres, un model de mínims basat en tres principis:¹⁵

- a) Tota ombra és ombra d'algun cos.
- b) Un cos no projecta la seva ombra a través d'un altre cos.
- c) Per projectar ombra, un cos ha de rebre llum.

La veritat d'aquests tres principis es manifesta a primera vista com a evident. En el cas del primer, hauria de ser obvi que tota ombra depèn d'un obstacle que bloqueja la llum. En el cas del segon, si col·loco una estatueta sobre una taula, és clar que l'ombra de l'estatueta es projectarà *sobre* la taula, però no *sota* la taula, travessant-la. En el cas del tercer principi, és obvi que l'ombra és un fenomen directament vinculat

menologia de la temporalitat cronomètrica no fa més que entorpir la investigació. El pensament cronomètric no fa altra cosa que, precisament, violar sistemàticament l'ontologia regional de la natura entre el «cel», la «terra», les «aigües», buscant precisament els vincles regulars entre ells. El gnòmon és «celeste» i «tel·lúric» alhora, i les clepsidres sovint es combinen amb el gnòmon per constituir rellotges compostos (vegeu Carcopino, 2001: 191 i ss.).

¹⁵ Sobre el «Trencaclosques de l'Ombra», vegeu Todes i Daniels, 1975. En el nostre estudi, ens basem en l'exposició simplificada que del trencaclosques fa Casati, 2001. El model de Todes i Daniels conté un quart principi: «Si una ombra és projectada per dos objectes A i B, l'ombra projectada conté part de A i part de B»; per a les nostres consideracions actuals, aquest quart principi pot ser obviat.

a la llum. Si un cos no rep llum, no pot projectar ombra. I, no obstant això, quan aquests tres principis bàsics i evidents són contrastats amb alguns casos de la realitat entren en contradicció. Tornem a l'estatueta que havíem posat sobre la taula. Posem, un moment, l'estatueta *sota* la taula. A continuació, retirem la taula. Ara l'estatueta projectarà la seva ombra sobre el sòl. Marquem el perfil de l'ombra de l'estatueta amb guix. Ara tornem a col·locar la taula on era, sense moure l'estatueta. Tenim l'estatueta sota la taula i, dins la gran ombra de la taula, una zona corresponent a l'ombra de l'estatueta, els límits de la qual podem identificar tan sols per la marca de guix que hem realitzat abans. Ara podem interrogar-nos, legítimament: *de quina cosa* és ombra l'ombra que és dins la zona puntejada amb guix? Suposem que responem: de la taula. Però llavors entrariem en contradicció amb el segon principi, segons el qual una ombra no es pot projectar *a través* del cos de l'estatueta. Suposem que responem: de l'estatueta. Però llavors entrariem en contradicció amb el tercer principi, ja que l'estatueta no està il·luminada, i res que no rebí llum no pot projectar una ombra. Ja que l'ombra de la zona puntejada amb clarió no pot ser ni de la taula ni de l'estatueta, llavors entrem en contradicció amb el primer principi, perquè tenim una ombra, però no tenim cap cos que la produeixi. Per tant, també el primer principi deixa de tenir consistència. A apories d'aquest tipus, s'hi arriba si es pensa en les ombres només des de l'àmbit de la projecció lumínica.¹⁶

Cal reparar en el fet que l'aporia del trencaclosques de l'ombra es presenta pràcticament com l'oposada a les paradoxes pròpies de la interpretació màgica: en voler associar l'ombra unilateralment al fenomen de la projecció de cossos, la desvinculem excessivament d'un concepte al qual l'ombra no deixa mai d'estar íntimament vinculada: la *foscor*. Però el concepte de foscor és molt difícil desvincular-lo, perceptivament, de la regionalització: la foscor és un tret que caracteritza tot *espai* on no hi ha llum. Si l'ombra gnomònica treballava en la direcció de la constitució d'un pensament mètric que avançava en l'objectiu d'enllaçar diverses regions del món en una de sola (el cel i la terra, la fertilitat, les migracions), dotant-lo així d'una certa unitat precària,¹⁷ la solució al trencaclos-

¹⁶ Sobre les dramàtiques conseqüències que per a la política fiscal pot tenir la irresolució d'aquest problema en l'àmbit de la construcció immobiliària de gratacels, així com per a una proposta de solució al trencaclosques, vegeu González Guardiola, 2007b: 103 i ss.

¹⁷ Penseu, per exemple, en el caràcter provocador que podia tenir el pensament d'Heràclit (fragment 106 DK) respecte a l'orde-

ques de l'ombra ens demana, precisament, establir una heterogeneïtat en el concepte mateix de l'ombra, heterogeneïtat que no està recollida en cap dels tres principis del model Todes-Daniels de les ombres. La concepció del model Todes-Daniels entén l'ombra unilateralment com a ombra projectada (la llei *c* diu: «per *projectar* ombra...»; mentre que la llei *b* diu: «un cos no *projecta*...»). Però almenys des dels tractadistes de pintura del Renaixement sabem que dins d'allò que designem amb el nom d'*ombra* es poden distingir tipus; i tots els tipus d'ombra poden al seu temps distingir-se de la foscor com a àmbit absent de llum.¹⁸ El simple establiment d'una distinció entre «ombra projectada»¹⁹ (la generada pel bloqueig d'un cos sobre una superfície *exposada i orientada per si mateixa* a la font de llum), «ombra inherent»²⁰ (ombres de les superfícies que no estan exposades per si mateixes a la font de llum, sinó que s'aparten de la llum, com, per exemple, l'ombra de la superfície de l'anvers de la taula de l'exemple anterior) i «ombrejat»²¹ (ombra gradual en funció de l'angle de penetració de la llum sobre la superfície) mostrarà que el trencaclosques està construït sobre un monisme de l'ombra projectada i, per tant, sobre la superposició unilateral de la geometria projectiva sobre la realitat. La inclusió del concepte d'«ombra inherent» comprèn, per a entitats que poden ser considerades encara ombres, la no validesa del principi *c* (l'ombra inherent no requereix, per ser produïda, la projecció de llum sobre un cos, sinó apartar-se de la llum); tanmateix, el concepte d'ombrejat, en aplicar-se a volums (els ombrejats són volumètrics), permet incloure la gradació perceptiva i ambiental per la qual l'ombra de la zona puntejada amb guix sota l'estàtua és *més fosca* que l'ombra generada tan sols per la superfície de la taula. El món de la percepció de les ombres ens les revela, gràcies a les distincions establertes per la fenomenologia de l'ombra, com a *ambientals i volumètriques*; això vol dir: no subsumibles unilateralment a construccions de la geo-

nació hesiòdica del Caos a partir de parelles de contraris pròpia de la *Teogonia* (v. 124 i ss.): «Hesiòde, el mestre de la majoria! | Es pensen que fou ell qui va saber més coses, | ell que, dia i nit, | no els coneixia. Car tot és u».

18 Hem perdut el *Tractat de l'ombra* de Leonardo da Vinci, del qual només conservem un índex, però el llibre va existir i es poden resseguir algunes de les seves concepcions en les anotacions dels gravats; sobre les anotacions que permeten reconstruir una teoria de l'ombra a Leonardo, vegeu Baxandall, 1997: 19 i ss.

19 En la terminologia de Baxandall (1997), *cast shadow*.

20 En la terminologia de Baxandall (1997), *attached shadow*.

21 En la terminologia de Baxandall (1997), *shading*.

metria projectiva. Si el món és quelcom més que un desvari d'intensitats de llum, és gràcies al fet que les ombres, i la seva pluralitat inherent, juguen constantment a definir i delimitar les «regions absolutes» de la claror total i la foscor total com a possibilitats extremes, «regions absolutes» en les quals, parafrasejant una metàfora molt cèlebre, la percepció seria per a ambdues igualment impossible.²² Així, la unitat que atorga el pensament metricognomònic al concepte excessivament regionalitzat i mancat d'unitat pressuposat per la interpretació màgica de l'ombra, és la pluralitat necessària per desllorigar el trencaclosques de l'ombra al qual ens aboquen els excessos que la unitat geometricoprojectiva superposa a la percepció de la realitat.

Bibliografia

- BAXANDALL, Michael (1997). *Las sombras y el siglo de las Luces*. Madrid: Visor.
- BREMMER, Jan N. (1983). *The Early Greek Concept of the Soul*. Nova Jersey: Princeton UP.
- CARCOPINO, Jérôme (2001). *La vida cotidiana en Roma en el apogeo del imperio*. Madrid: Temas de Hoy.
- CASATI, Roberto (2001). *El descubrimiento de la sombra*. Madrid: Debate.
- FRAZER, James G. (1894). *The Golden Bough. A Study in Comparative Religion*. Nova York: McMillan & Co.
- GEORGE, Beate (1970). *Zu den altägyptischen Vorstellungen vom Schatten als Seele*. Bonn: Rudolf Habet Verlag.
- GONZÁLEZ GUARDIOLA, Joan (2007a). *La mesura del temps. Una investigació fenomenològica*. Barcelona: Barcelonesa d'Edicions.
- (2007b). «Cos i ombra. Una aproximació fenomenològica». *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, núm. XVIII, pàg. 95-108.
- (2013). «El calendari i el problema dels orígens de l'ésser en el món». *Col·loquis de Vic* (Barcelona: Societat Catalana de Filosofia / Institut d'Estudis Catalans), núm. XVII, pàg. 9-30.
- (2019). «El espejo y la caída. Observaciones fenomenológicas sobre la relación entre orientación y sostenimiento». A: Escribano, Xavier (ed.). *De pie sobre la tierra: caminar, correr, danzar. Ensayos filosóficos e interdisciplinarios sobre antropología de la corporalidad*. Madrid: Síntesis, pàg. 141-163.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1969). *Wissenschaft der Logik I. Erster Teil. Die objektiven Logik*. Werke 5. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

22 Vegeu Hegel, *Wissenschaft der Logik, Erstes Kapitel, C. Werden, Anmerkung* (2): «Llum pura i tenebres pures són dues i la mateixa vacuïtat. En primer lloc, tan sols en la llum determinada (i la llum ve a ser determinada per les tenebres), o sia, en la llum enterbolida, de la mateixa manera que tan sols en les tenebres determinades, i les tenebres venen a ser determinades per la llum, o sia, en les tenebres aclarides, pot diferenciar-se quelcom, perquè tan sols en primer lloc la llum enterbolida i la tenebra aclarida contenen en si mateixes la diferència, i per això mateix són ésser determinat; existència (*Dasein*)» (la traducció és nostra).

- HULTKRANTZ, Ake (1953). *Conceptions of the Soul Among North American Indians. A Study in Religious Ethnology*. Estocolm: Statens Etnografiska Museum (Monograph Series; 1).
- HUSSERL, Edmund (1991). *Hua I. Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*. La Haia: Martinus Nijhoff.
- (1952). *Hua IV. Ideen II*. La Haia: Martinus Nijhoff.
- (1973). *Hua XVI. Ding und Raum. Vorlesungen 1907*. La Haia: Martinus Nijhoff.
- JAKOBSON, Roman (1956). *Fundamentals of Language*. La Haia: Mouton & Co's Gravenhague.
- JÜNGER, Ernst (1998). *El libro del reloj de arena*. Barcelona: Tusquets.
- LACAN, Jacques (1949). «Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique». *Revue Française de Psychanalyse* (París), vol. 13, núm. 4, pàg. 449-455.
- LÉVY-BRUHL, Lucien (1927). *L'âme primitive*. París: Presses Universitaires de France.
- LLOYD, G. E. R. (1987). *Polaridad y analogía. Dos tipos de argumentación en los albores del pensamiento griego*. Madrid: Taurus.
- MAZZINI, Giovanni (1999). «The Shinning Shadow. Lexical Observations on the Ugaritic Word Zl». *Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico* (SEL) (Roma), núm. 16.
- MERLEAU-PONTY, Maurice (1945). *Phénoménologie de la perception*. París: Gallimard.
- MILNER, Max (2005). *L'envers du visible. Essai sur l'ombre*. París: Seuil.
- PIAGET, Jean (1945). *La formation du symbole chez l'enfant*. París: Delachaux et Niestlé.
- (1964). *Six études de psychologie*. París: Denoël-Gonthier.
- PRADEL, F. (1904). «Der Schatten im Volksglauben». *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde* (Trebnitz), 6, 12, pàg. 1-41.
- VAN DER HORST, Pieter W. (2006). «The Shadow in Hellenistic Popular Belief». *Jews and Christians in their Graeco-Roman Context. Selected Essays on Early Judaism, Samaritanism, Hellenism, and Christianity*. Tübingen: Verlag Mohr Siebeck.
- RANK, Otto (1925). *Der Doppelgänger. Eine psychoanalytische Studie*. Viena: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- STOICHITA, Victor (2000). *Breve historia de la sombra*. Madrid: Siruela.
- TODES, Samuel; DANIELS, Charles (1975). «Beyond the Doubt of a Shadow: A Phenomenological and Linguistic Analysis of Shadows». A: D. Ihde; Zaner, R. M. (eds.). *Selected Studies in Phenomenology and Existential Philosophy. Dialogues in Phenomenology*. La Haia: Martinus Nijhoff, pàg. 203-216.
- VON NEGELEIN, J. (1902). «Bild, Spiegel und Schatten im Volksglauben». *Archiv für Religionswissenschaft* (Tübingen: Verlag Mohr Siebeck), núm. 5, pàg. 1-37.